

هه‌ورامان بژاردەى گرانبه‌هاى يونسكو:

United, Nations, Educational, Scientific, and Cultural Organization

ره‌شاد – مسته‌فا سولتانی

گه‌لاویژی ۱۴۰۰ هه‌تاوی

۱- هه‌لکه‌وته‌ى جیوگرافیاى:

هه‌ورامان مروارى رۆژه‌لاتى ناوین، ده‌قهریکى شاخاویى و کویستانیه ، که له به‌ستینی ئال و گۆره‌کانى ده‌ورانی سێهه‌مى زه‌وى ناسی پیک هاتوه ، له به‌شیک له زهنجیره چیاى زاگروش هه‌لکه‌وته . سى به‌شه هه‌ورامى ژاوه‌رۆ، هه‌ورامانى له‌هۆن و هه‌ورامانى ته‌خت . ته‌خت به مانای دهشت و هه‌موار نه‌هاتوه. سانه‌کانى هه‌ورامان حکومه‌تى ناوچه‌یان هه‌بووه و خاوه‌نى ته‌ختى حکومه‌تى بوون. شارى هه‌ورامانى ته‌خت، یانى شارى نیشته‌جى بوونى سانه‌کان، که ته‌ختى فرمان‌ه‌وایان هه‌بووه. نادر شا بۆ حاکیمان و ده‌سه‌لاتدارانى هه‌ورامان وشه‌ى سان (سولتان) و، عوسمانیه‌کان بۆ حاکیمانى کوردستان وشه‌ى پاشایان هه‌لبژاردوه.

۲- زمانى هه‌ورامى له بواری میژوودا :

سانه‌کانى هه‌ورامان له گه‌ل دهربارى شاکیان ئیران په‌یوه‌ندى سیاسى وله گه‌ل والیه‌کانى سنه په‌یوه‌ندى ژن و ژنخوایان هه‌بووه. شارۆمه‌ندانى ئەم ده‌قهر به‌تیکرا به زمانى هه‌ورامى قسه ده‌کهن . له ده‌ورانی رینسانسى ئوروپا، یانى ۱۷۰۰ زاینیه‌وه هه‌ره‌تى مه‌وله‌وى دیوانه به نرخه‌که‌ى به زمانى هه‌ورامى

هۆنیوه‌ته‌وه . ئەماره‌ت و میرنشینه‌کانى بابان و ئه‌رده‌لان هه‌موو نامه‌کانیان بۆ به‌رپرسانى ژێرده‌ست و خۆجیى له کوردستان هه‌ر به زمانى هه‌ورامى نوسیوه . بۆ حکومه‌ته‌کانى زه‌ند ، ئەفشارى ، سه‌فه‌وى و قاجارى به فارسى نوسیویانه. ئافیسنا کۆن ترین کتیبى زه‌رده‌شتیه‌کانه و، بانگه‌وازی " کرده‌وى چاک ، بیری چاک و گوته‌ى چاک" ده‌کات . " یارسانه‌کان " که‌لامه‌کان و سروده نه‌ینییه‌کانیان له لایهن مرۆفه‌وه و به هه‌ورامى نوسراون . یارسانه‌کان به‌ئاشکرا له سروده‌کان و که‌لامه‌کانیان دژایه‌تى هیرشى عه‌ره‌بیان کردوه . ۹۹ پیری هه‌ورامان و بابا تاهیری عوریان یارسانى بوون. کتیبى ماریفه‌تى پیرشالیار له سه‌ده‌ى چوارم نوسراوه . زمانى هه‌ورامى وه‌ک زمانى فه‌رانسا بۆ جنسى ئیر و مئ جیاوازه وله زمانى مه‌هجورى فارسى ناچیت .

۳- شاعیرانى هه‌ورامان و ریز له بیرجیاوازان :

به‌ریزان: خانای قوبادى (۱۷۵۹ - ۱۷۰۰) ، ئەحمه‌ده‌بگى کۆماسى، مه‌لا نيزام، بیسارانى (۱۷۲۰-۱۶۴۱) ، وه‌لى دیوانه، مه‌لا خدرى روارى (۱۷۹۰-۱۷۲۵) مه‌حروروم ، بولبول، مه‌وله‌وى، مه‌لاى جه‌بارى ، سه‌یدی هه‌ورامى (۱۸۴۸-۱۷۸۴) میرزا قادری پاوه‌یى (۱۹۰۷-۱۸۳۴) به زمانى هه‌ورامى چۆراوه‌ى بیری ناسکی خۆیان هۆنیوه‌ته‌وه و سکا‌لایان کردوه و، ناسک ویز ، ناسک بین و ناسک خه‌یال و شای نه‌مامان بوون . شاعیری هه‌ژارانى کوردستان ماموستا قانیه‌کىک له دیوانه‌کانى به ناوی " شاخی

ههورامان " ناو ناوه . له ههورامان له بېر جياوازان رېزدهگرن و ، رهنگه ، وئ دهچئ و شاپهتا باوهر به نائين و نائين زاكان له روانگه بېر و راي گشتي شارومهنداني ههورامان ، پهيوهندي شهخسي مرؤف له گهل زاتي يهزدهنه . هزري باش ، گوتاري باش و كرداري باش پيوانهي شهخسيهتي ئومانستهكانه .

۴- سهنهعت ، بهرهمي دهستي وباخداري لهسهر بهردى رهق :

خهلكى ههورامان ئاوى چه م ئهكيشن بو سهر لوتكهى شاخ ، بهردى رهق دهر دينن ، جبي ئهكهن به باخ! سهنهعتي دهستي وهك پيلاويك به ناوى كلاش ، فهرنجي ، پهستهك ، شالى مهرز بو چوخهورانك ، تهونگهري و جولايي ، جاجم ، پشتويني لوكهيي ، كهرسهي جوراوجوري نيو مال ، رستن و چيني جل و بهرگي خيزان ، تواندنهوي ئاس و ئاسنهواله ، ساز كردني چهك و تهقهمني ، ههنيانه بو ئارد ، گاسن ، سهنهعتي ويژهن (بنيشت و جاكه) و ههنگهوانى سهردهميكه له ههورامان باوه . باخهكاني دار ههناري بناري كهژ و شاخ ، سوور و گولنارين و بوني خوش و تامي ميوهكاني ههورامان ناوارتهيه . خهلكى ههورامان بو بهدهست هيناني ناو ، هونهرى كاريز كهندنديان زانيوه وبسپورانه و شارهزاينه بي ناويان ، چارهسهر كردوه . له بېر مه ناوى مزگهوتي گهوره گوندي " ئالمانه " يان كه له خوارموي ناوايي و له جيگايهكي نهگونجاو ههلكهوتوه ، به ليداني چهند بېر و كاريز به چاك ترين شيوه چارهسهر كرد . چله پويهى بسپوري و شارهزاين له دابين كردني ئاوى مزگهوتي ئالمانه نيشان دا .

۵- هيرشهكان و بهسهر هاته تالهكان :

له هيرشي ئهسكهندهري ماكدوني بو ئيران ، ههورامان ئاخريين سهنگهري بهرخودان و ديفاع له كهرامهتي خهلكى كورد بووه و ، هيزهكاني ئهسكهندهر زور به سهختي ههورامانيان فتهح كردوه . دهئين نهونده شاخ و داخي ههورامان بهدلي ئهسكهندهر بووه ، كه دژبهراي خوي لهو كهژ و كوېستانه زينداني كردوه . كه پاشان به زينداني ههورامان ناسراوه . خهلكى ههورامان زماني هيليني (يوناني) فير بوون . به شاهيدي بهلگه بروا پئ هينهر وحاشا نهكراوهكاني ميژوو و كتيبه نوسراوهكاني ئيرانيهكان ، هيرشي عهرهبهكان ، كولتور و داب و نهريت و ستاتوسي كومهلگا و پهيوهنديه مرؤفدوستانهكاني خهلكى ههوراماني بهرمو قوناغه تاريك وكونهكاني ميژوو گهراندهوه و كارتيكهري نيگهتيفي له سهر پيشكهوتويي ئه م ناوچهيه دانا . بهتاييهت نازادي و مافي ژنان و كهنيشكان زور بهرتسك كرايهوه و ههنگاو به ههنگاو له ژياني شياوي مرؤف مهحروم كران . له هيرشي ئهسكندر دهقه كونهكاني ئافيسنا له ههورامان پاريزگاري ليندكرا . خهلكى ههورامان ههرگيز زماني عهرهبي فير نهبوون . هيرشهكان رهوتي پر له ژاني كارمساتاكان باس دهكهن . خهلكى ههورامان له كاتي هيرشي عهرهبهكان متمانهيان به خويان ههيووه و ، بهرهنگاري جواميرانهيان كردوه و كوژراون و له لايهن ميژوو نهزانهكان و خهلكى تينهگهيشتوو به كافر و هيرش بهري خوين ريز به ئهسحابه ناسراون .

هونراوي هورموزگان به ههورامي و له سهر پنيستي ئاسك نوسراوه و له ئهشكهوتي هزار ميژد له نزيك سليماني دوزراوهتهوه :

هورموزگان رمان ناتران كوژان - وپشان شاردهوه گهوره گهورهكان ،

زور كار ئارهه كردنه خاپوور - گناي پاله ههتا شارهزور ،

ژن و كهنيشكان وه ديل بشنيا - ميژد نازا تلي وه رووي هونيا ،

رهوشت زهردهشت مانهوه بيكهس - بهزهيكانيكا هورموز وه هيچ كهس !

6- کاراكتیری کۆمه‌لایه‌تی هه‌ورامان :

دیمه‌نی جوان و قه‌شه‌نگی بیناکان و خانوه‌کانی هه‌ورامان، شاکاری هونه‌ری میعماری و بینا‌سازیه. خه‌لکی هه‌ورامان له کهرسه‌کانی سروشت که به‌خۆرای به شارۆمه‌ندانی پێشکەش کردوه که‌لک وهر ده‌گرن و، خانوو و مآلی چین له سه‌ر چین دروست ده‌کهن . له‌م شێوه میعماریه‌ حه‌وشه‌ی ههر مآلیک سه‌ربانی مآلی خواره‌ویه . ئه‌گه‌رچی ناستی خوینده‌واری زۆر به‌رز نه‌بووه ، به‌لام له‌ بواری ماتهما‌تیک ، جیومیتری (ههندسه) و فه‌ن و هونه‌ری بیناسازی ، پسیپۆر و لێهاتوون . مآله‌کان ته‌نانه‌ت له‌ سآله سه‌خته‌کان ، که به‌فهری زۆر باریوه ، دانهر و خاوان و ههرسه‌یان نه‌ هیناوه . له‌ کۆندا کهرسه‌ی سالمی سروشت وه‌ک به‌ردی قایم و سه‌خت ، بۆ بینا‌سازای کۆ ده‌کرایه‌وه و " وشکه که‌لک "یان لێ دروست ده‌کرد. له‌ گۆل و قور زۆر به‌ که‌می ئیستفاده‌ ده‌کرا . مآله‌کان هارمونی وهرزه‌ سارده‌کان و وهرزه‌ گهرمه‌کان گارانته‌ ده‌کهن . به‌ جۆریک که‌ خانوه‌کان له‌ فه‌سلێ زستان ، گهرما‌ده‌پاریزن و له‌ فه‌سلێ هاویندا ، فینک و شنه‌ی شه‌مال ژینانی نیو خانوه‌کان خۆش ده‌کات . وه‌ک سوننه‌تی کۆمه‌لایه‌تی ، هه‌موو مآله‌ کان به‌ گۆلی سوور " هیله‌ساو " ده‌ده‌ن که‌ خاوینی و دیارده‌ی بیه‌داستی خانوه‌کان ده‌پاریزیت . له‌ روانگه‌ی کۆمه‌لایه‌تیوه‌ کولتور و داب و نه‌ریته‌ی هه‌ورامان به‌ستین و پوتانسیلی مه‌زنی بۆ نازادی ژنان و که‌نیشکه‌کان خولقاندوه . ژنان و کچان له‌ کاتی هه‌نار رنین و هه‌نجیرچنین و ئیشی سه‌ر مه‌زرا و باخدا‌ری ، به‌ شێوه‌ی دلگه‌یر و بلاوین گورانی ده‌چرن و ئه‌م دیارده‌یه‌ له‌ لایه‌ن بیری و رای گه‌شتیه‌وه په‌سه‌ند کراوه . شایه‌ی و زه‌ماوه‌ندی هه‌ورامیه‌کان ، به‌ چه‌پله‌ و ده‌نگی سیحراوی ستران بێژمه‌کان و ره‌ش به‌له‌ک به‌ ریه‌ ده‌چیت . وه‌ک سوننه‌تیکه‌ی جێ که‌وتوو له‌ سروشت و ژینگه‌ و ناوی کانیاوه‌کان ، جۆگه‌کان و رووباره‌کان پارێزگاری جیددی ده‌کهن . خاوین و پاقتی راگرتنی ژینگه‌ ، وه‌ک نه‌رکیکی ویجدانی و یاسایه‌کی نه‌وسراوی کۆمه‌لایه‌تی چاوی ده‌کریته‌ . هۆره‌ و سیاچه‌مانه‌ ، کۆنترین سترانه‌کانی ده‌قه‌ری هه‌ورامانن . میلودیه‌ کۆنه‌کان بلاوینن و له‌ مۆسیقای هه‌ورامان جیگای مه‌زنیان هه‌یه . گۆرانیه‌کانی ده‌قه‌ری هه‌ورامان له‌ قوڵترین دا‌لانه‌کانی میشکدا هه‌ست ده‌کرین . به‌گه‌شتی تان و پۆی کۆمه‌لگای هه‌ورامان کریکاریه‌ و چینی کریکار قورسایه‌ی وحوزووری به‌رچاوی هه‌یه . ستاتوسی جووتیاران له‌ هه‌ورامان به‌ فاکتوره‌ نابوریانه‌ که‌ بیری‌مه‌ندانی عیلمی کۆمه‌لناسی بایه‌ ده‌کهن ، تاراده‌یه‌ک کارتیکی له‌ سه‌ر پێقاژه‌ وهره‌وه‌ندی به‌رهمه‌یناندا هه‌یه . باخ و باخدا‌ری دار هه‌نار و دار هه‌نجیر سوننه‌تیکه‌ی جیکه‌وتوه .

7- ژینگه‌ی هه‌ورامان :

جوانیه‌که‌ی سروشتی هه‌ورامان له‌ تیشکی رۆژ و تریفه‌ی مانگ و گۆلباخ‌ی ناو په‌رژین ده‌چیت . که‌مه‌ترخه‌می دانیشته‌وانی هه‌ورامان و ده‌سه‌لاتدارانی ئێرانی ژینگه‌ و سروشتی هه‌ورامانیان له‌ پێناو ئامانجی خۆیان نه‌ پاراستوه . شوینه‌ کۆنه‌کانی هه‌ورامان وه‌ک ئاسیاوه‌ ناویه‌کان و ئاته‌شگاکان که‌ گه‌نجینه‌ی ئاسه‌واری میژوویی کۆنی هه‌ورامانن و یران و کامباخ کراون . وه‌ک نمونه‌ی ئاته‌شگای شاری پاوه‌یان بۆ جیگای زبل و خه‌وش و خآلی شار ته‌رخان کردوه . ئه‌م شوینه‌انه‌ زۆرکۆنن و شیایوی پاراستن و نوژنه‌ن کردنه‌وه‌ن . داگیرکاران له‌ پآل کامباخ و یران کردنی ژینگه‌ی هه‌ورامان ، و دروست کردنی به‌ندناوی بێ پلان و نه‌قشه‌ و بێ لیکدانه‌وه‌ی زانستی که‌ لایه‌نی هه‌ره‌ ورد و ناسکی بیری لێ کرابیته‌وه دروست کردوه . ئه‌م به‌ند ناوانه‌ راسته‌وخۆنی کۆسیستم و ئیکۆلوژی ناوچه‌که‌ی تیک داوه . داگیرکهر به‌سه‌دان کانآل و تونیلی نه‌ینیان بۆ شار دانه‌وه‌ی ته‌قه‌مه‌نی و کهرسه‌ی سامناکی کیمیایی له‌ دآی کیه‌وه‌کان دروست کردوه . که‌ بیگومان پرۆسه‌ی و یران کردنی ئیکۆسیستم و ژینگه‌ی هه‌ورامانی خیراتر کرده‌ته‌وه . ئاکامی نه‌پاراستنی ژینگه‌ ، نه‌مانی کولتوریه‌ی " هه‌وارنشینیه‌ " فه‌وتان و له‌ ناوچوونی دار و دره‌خته‌کان ، رووه‌که‌کان و گیا جارمه‌کان ، وشکه‌سآلی و بێ ناویه . له‌ پێقاژه‌ و پرۆسه‌ی ئه‌م دیارده‌یه

بآلندهكان ، گيانلهبهراڻى كڻيوى و خشوكهكانه ناچار به كوچ دهبن و يا له ناو دهچن . لهه دهقهره پلنگ ، پشيلهى كڻيوى، ژرهژ (كهو) ، مامز و ئاسكى كڻيوى و دهيان گيانلهبهري تر ژياوه و ، له لايهن خهلكى تينهگهشتوو و راوچيه ناجواميره بيگانهكانهوه به تهله ، داو ، كهمين ، بوسه و تفهنگ راوى بيرحمانه كراون . دلنيا نيم ئيستا ئهه گيانلهبهراڻه له ههورامان مابن .

۸-دهرهينانى ميژووى له چال كراوى مهزنى ههورامان :

پيويسيه شارمزيان ، ديرينه وانهكان و كوڻ ناسهكان ، له ئاسهوارى قهديمى ههورامان توژينهوه و ليكولينهوهى زانستى بكن ، تا ميژوويى له بير كراو ، كه شووينيزمى مهزنخوازي ئيرانى له تاريكى شهوهمنگ رايگرتوه ، ئاشكرا بيت . ئهه راسپاردهيه فره جيديه . ئاسهوارىك كه له سهر بهردى رهق و كوڻستانى بهردهلان به خهتى بزمارى نوسراوه ويا له داوينى كهژى هزار به هزار و زهره و ماه ههلهكهنراوه . نهگهر كورد دهولهتى خوى ههباويه و كوردستان و ههورامان داگير نه كرابا ، يونسكو زوو تر دهقهرى ههورامانى وهك گهجنههى ژيارى، كولتورى ، ميژوويى و گهشتياري تومار دهكرد . له قولايى دلمهوه بهخهلكى لايهق ، ماندوويى نهناس و ژينگه پاريزى ههورامان كه له ئاستى نيو نهتهويى و پيوانهكانى ريخراوهى يونسكو سهر كهوتنيان بهدهس هيناوه پيروژ بايى عهرز دهكهم .

۹-ژيانى سهختى دياسپورا :

كاتيك شارومهندانى ههورامان دژى داگيركارى حكومهته جوړ او جوړهكانى ئيرانى بهر خودانيان كردوه و شكستيان خواردوه ، دل بهخهمان و ئازاريان دى و ، پهنايان بو دهسهلاتى عوسمانى له شارى سلئمانى بردوه . پاشان بهرپرسانى عوسمانى له سلئمانى و ريك له پيناو نامانجى سياسى خويان ههوراميهكانيان بو شارهكانى وان ، ههكارى ، جهزيره ، ماردين ، ديابهكر و نهستهمول گواستوتوه وهو ناوچانه نيشتهجى بوون . هاوكات ژيانى پرژ و بلاو و " دياسپورا"يان به سهردا داسهپاندوون . گوڤارى زورا له سالى ۱۸۶۹ زايى كه به توركى و عهره بى بلاو بوتهوه راپورتىكى له سهر گواستنهوهى ههوراميهكان بو باكورى كوردستان بلاو كردوتهوه و ئاواى نوسيوه : نزيكهى پازده هزار تا بيست هزار كهس له شارومهندانى ههورامان ، به خاترى ستهمى نهتهوايهتى و كوشتارى پاشاكاني ئيران پهنايان به دهسهلاتدارانى عوسمانى له سلئمانى بردوه . حاكامانى عوسمانى پاشان ئهوانيان بهرهو ناوچه تورك وكوردنشينهكانى باكورى كوردستان كوچ داوه . پيذهچيت زمانى زازا ، له زمانى ههورامى وهر گيرابيت و نزيكايهتى ههوراميهكان له گهل دانيشتوانى دهرسيم و شارهكانى تر ، بوتهه هوى گواستنهوهى هيواش هيواشى زمانى ههورامى . بو نمونه له زمانى زازا به كهو ههر ژرهژ دهلين .

۱۰-كانياوهكان و رووبارى سيروان :

چهمى گارفينى سيروان، ئاوى بهفراوان و شهتاوان ، كانياوه سهرتهزينهكان و جوگهكان و كانى هزار نوشى بل و ئاوى ناوچهكانى كوماسى و ميريوان به ديلي دهگريت و خههگيانه سهرى خوى ههلهگرتوه و پيچ و شاخ دهبرى و ورده ورده كيوهكان بن كوئل دهكات . بى پشودان بهرهو دهرياي نازادى دهروات . سيروانى خههگين لهروژههلاتى كوردستان و ههورامانهوه بهرهو خاكى باشورى كوردستان و عيراق دهروات . بى پلان و بهرنامه بهندئاوى زوريان له سهر چهه و رووبارهكانى كوردستان دروست كردوه . ههموو ئاوه پاشهكهوت كراوهكانى بهندئاوهكان و كارهباي بهدهس هاتووى ئهه بهند ئاوانه، له پيناو بيري دارزيوى پان ئيرانيزم و ئيمپراتورى شيعه گهرى دهيدزن و ، به خوڤرايى له بوڤريه زلامهكاندا بو باشورى عيراق ، كويت و قهتهر و نهرمنستان دهگوازرينهوه .

۱۱- پزیشکی کلاسیک و سوننه‌تی :

گه‌مارۆی به‌فر و رۆژه سه‌خته‌کانی سأل ، کو‌یستانی بوونی ناوچه‌که ، نه‌بوونی ریگی‌ای چاک و ، به‌تایبه‌ت سته‌می نه‌ته‌وایه‌تی خه‌لکی ناچار کردوه ، که هه‌موو پیداویسته‌کانی مرۆف له هه‌ورامان دابین و ده‌سته‌به‌ر کرین . بۆیه پزیشکی سوننه‌تی و کلاسیک و به‌تایبه‌ت زانستی شکسته‌به‌ندی ئیسک و پیشه ، گه‌شه‌ی فره دلنشینی کردوه . شاره‌زایانی بورای پزیشکی سوننه‌تی به‌خۆراییی هه‌م دانیشتوانی هه‌ورامان و هه‌م ناوچه‌کانی تری کوردستانیان یارمه‌تی داوه . شکسته‌به‌نده‌کانی شاره‌زا ، خۆجیی و لۆکالی هه‌ورامان ، زۆر شه‌ریف و بی‌فیز و خا‌که‌سار و ده‌س و په‌نجه‌ی ره‌نگینیان هه‌بوو و هه‌یه . ده‌بوا حکومه‌ته داپلۆسینه‌ره‌کان له نه‌زموونی ده‌وله‌مه‌ندی نه‌وان و تیک‌لاویک له پزیشکی کلاسیک و سوننه‌تی و پزیشکی مودیرن به‌شیه‌ی مه‌نتیقی که‌لکیان وهر گرتبا .

ته‌واو

20210801

یونسکو: پیتی هه‌ولی و شه‌کانی خواره‌وه له پال یه‌کتر دانراون
United, Nations, Educational, Scientific, and Cultural Organization

له بیر ، نه‌دیشه و هه‌لویستی جیاواز که خه‌سه‌ت و پر‌نسیبه به‌رزه‌کانی ماسمیدیا و رۆژنامه‌گه‌ری تیدا بی‌ت، به حورمه‌ته‌وه پینشوازی ده‌که‌م .

